

ДИСКУСИЈА

О НЕКИМ ПИТАЊИМА АГРАРНИХ ОДНОСА У ЦРНОЈ ГОРИ
1878 — 1912.

У „Историјским записима” бр. 1—2/83 објављен је врло опширан чланак (27 страница) проф. дра Жарка Булајића „Још једном о аграрним односима у Црној Гори 1878 — 1912”. Из повеће фусноте на наслов чланка није јасно због чега се аутор „послије толико година поново вратио овом проблему”, тј. да своју књигу „Аграрни односи у Црној Гори 1878 — 1912” (Титоград 1959) послѣје 24 године детаљније размотри. Нејасноћа је тим већа што је дошао до увјерења да се у његовој књизи „*не би имало што мијењати*”, односно да „*вријеме и каснији радови нијесу оспорили анализу* коју је извршио и *закључке до којих је дошао*”, додајући да је „у анализама и закључцима остао понегдје празан, а понегдје недоречан”. Од „каснијих радова у којима се о неким питањима аграрних односа дјелимично говори, познати су ми само два: Др Љубинка Ђирић — Богетић „*Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*” (Титоград 1966) и мој рад „*Шумарство и ловство у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*” (Титоград 1972). У фусноти се, поред осталог, наводи и да „у подацима, осим неких израчунавања, није додато ништа ново, али у анализи и закључивању има нових мишљења, продубљених сазнања, прецизнијих ставова и свјежијих идеја”. Постављају се зато питања зашто се чланак појављује послѣје 17 односно 11 година од објављивања наведених радова и зашто се у њему ништа не каже о не малом броју оних питања о којима се мишљења у тим радовима разликују од његових. Но, то би значило да треба навести односне радове и њихове ауторе, али то му није одговарало. Такав однос према ауторима тих радова и читаоцима се ничим не може правдати, тим прије што чланак највећим дијелом представља препричавање његове књиге, али, изгледа, са прикривеним циљем да се

на тако непримјеран начин одговори ауторима наведених радова на њихове приговоре на његову књигу.

Овим чланком се жели — на основу података из мог поменутог рада*, рада др Љ. Тирић-Богетић и многих других радова — указати на бројне податке, мишљења и ставове из којих ће се моћи закључити колико су исправна наведена тврђења Булајића да се у његовој књизи „не би имало што мијењати”, као и неки ставови у његовом чланку.

По Булајићу, у крајевима ослобођеним у рату 1876/78. „велики дио шума, пашњака, утрина итд. била је углавном својина ага и бегова” (стр. 31. На другом мјесту истиче да су „планине, шуме, испаше и остало необрадиво земљиште на ослобођеној територији биле углавном својина ага и бегова, за које држава није платила никакву накнаду” стр. 242). Међутим, по турским прописима право својине на земљишту се признавало само на *оранице и ливаде* (о чему су издаване тапије), а шуме, пашњаци и друга необрадива земљишта су била државна (царска) својина. На ове објекте није се стицало право својине ни у случајевима када их је султан, за војничке заслуге, додјеливао појединцима, јер се то додјеливање односило не на својинско већ само на *право коришћења* (мој рад, стр. 59—60).¹

Да су шуме, пашњаци и друга необрадива земљишта били својина ага и бегова, они би по чл. 30 Берлинског уговора и након ослобођења свих крајева остали њихова својина, коју без накнаде не би никоме уступили. Уосталом, познато је да аге и бегови односно турске власти никад нијесу постављале питање својине поменутих земљишта. Зато за њих и није плаћена никаква накнада. На истом мјесту (стр. 242) Булајић тврди да су „поједина племена и села са новоослобођене територије... куповала планине, шуме и испаше од херцеговачких бегова и то усљед општег стања у тим областима по врло ниским цијенама”. Ако је куповина било, онда се могло радити само о куповини *права искоришћавања, а не права својине, и то само пашњака, а не шума*. За доказ куповине Булајић је навео податак да су Мратићани купили планину Улобић од бегова *Шувајлија* (стр. 242). Међутим, на основу поузданог архивског податка наведеног у мом раду (стр. 61) установљено је да се та куповина односила на *ливаде* Шувајлија у планини Улобић (на које су постојале и тапије), а не на шуме и планине.

О величини *манастирских шума* и других необрадивих земљишта Булајић је, на основу података из архива Епархије црногорско-приморске из 1929. године, приказао за 12 манастира

* У даљем тексту мој поменути рад означаваће се: „мој рад”.

¹ На цитираном мјесту, за доказ да су шуме под турском управом биле државна својина, указано је да је на стр. 43—51. и 392—394. мог рада „Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори” (Титоград 1965) наведена бројна литература и архивска грађа, међу којима и чл. 25 турског закона о шумама.

(заокружене цифре) 1441 ha шума, односно укупно шума и других необрадивих земљишта 5.946 ha (стр. 232), истичући да ти подаци „у потпуности дају слику стања манастирских посједа необрадиве површине и за вријеме самосталности Црне Горе, јер се они нијесу мијењали”. У мом раду (стр. 13) указано је да су наведени подаци погрешни, јер — на основу предратних планова за шуме манастира Добриловине и манастира Пиве и Пејовића — површина шума првог манастира износи око 2.250 ha (од чега 336 ha спорно с племеном пољским), а другог око 1203 ha, а код Булајића је код првог свега 45 ha а код другог само 21 ha. Али, с друге стране, Булајић у чланку тврди да су манастири располагли *огромним комплексима* шума, пашњака, утрина, камењара итд.! Међутим, по предратним званичним објављеним подацима за 1938. год., укупна површина црквених и манастирских шума и шумских земљишта на територији Црне Горе до првог балканског рата износи 11.446 ha, или свега 3% укупне површине шума и шумских земљишта на наведеној територији (мој рад, стр. 13).

Говорећи о *комунима*, Булајић констатује да су „највећи шумски комплекси у Црној Гори и велике површине ливада, па и ријека и језера, сачињавали заједничку својину, (те се) не може наћи економског оправдања што су се те површине одржале као племенска и сеоска својина” (стр. 265).² Да не би било нејасноћа, одмах иза тога се наглашава да „све већим оријентисањем сељаштва на земљорадњу и друга занимања, са развојем градова и првих почетака индустрије, заједничка својина племена, села, братства и општина над шумама, ливадама, ријекама и језерима постајала је *кочница природног развика, а у првом реду* оних грана производње које су најуже везане за земљу, шуму и воду, као што су *пољопривреда, шумарство и водопривреда*” (стр. 266). Он изрично не наводи у чијем је власништву (приватном или државном) требало да буду све наведене врсте комуна да би могло доћи до развика наведених привредних грана. Само на једном мјесту, истичући врло значајну улогу заједничке својине на земљу, подвлачи да „то не значи да се знатан дио заједничког земљишта није могао искористићавати на приватној основи као на примјер прилично велика пространства под шумом и ливадама” (стр. 267).

Крајем прошлог и почетком овог вијека, из наведених и других разлога, осјетно се погоршава иначе тешко стање на селу. Због тога се у свим крајевима повећавају напади на комуне у селинама, присвајају се њихови дјелови, а у порасту су и нереди и спорови око искористићавања шума. При таквом стању, државни органи одступају од начела неповредивости комуна и забране

² Општим имовинским закоником (ОИЗ) из 1888. призната су својинска права племенима, селима и братствима на свим комунима, као и право да их „општим договором” могу подијелити и на „куће”.

њихових диоба (наредбама из 1885. и 1896.), па се најприје, махом овуда, у селинама одобрава најсиромашнијим удионичарима претварање мањих дјелова комуна у оранице.

Што се тиче шума комуница и њихове диобе на удионичаре треба разликовати шуме у селинама (тзв. „мале комунице“) и оне у планинама (тзв. „велике комунице“), узимајући у обзир и њихову врсту узгоја (ниске и високе шуме) јер су им и начини газдовања различити. У мом раду (стр. 110 — 112) детаљно је наведено шта је крајем прошлог а нарочито почетком овог вијека било са шумама комуницама у селинама у разним подручјима. Наиме, од свих шума — батаљонских комуница — у никшићком крају издвојене су оне у селинама, а онда су, по одобрењима државних органа, све подијељене на удионичаре, задржавајући и даље право заједничке испаше стоке на њима. Тако је урађено зато што је мали пољопривредни и шумски посјед био посве недовољан и за одржавање постојеће стоке а камоли за њихово повећање, а ливада и пашњака није било. Сточарство је у свим крајевима било основно занимање сеоског становништва, без стоке се живот на селу тако рећи није могао ни замислити, сточним ђубривом је одржавана каква-таква плодност ораница, а стока и сточни производи су углавном били и једина роба за продају. Зато је обезбеђивање потребног земљишта за испашу стоке било примарног значаја. Све подијељене шуме су ниске шуме (граб, црни јасен, храст) које су редовно коришћене за испашу стоке и огревно дрво и у којима су сваке године кресани лисници и брст за зимску прехрану стоке, па се зато и називају „лисничке шуме“. Те шуме су преузеле функцију ливада и пашњака пошто лисник замјењује сијено а испаша у шумама напасање на пашњацима. Исто је урађено и са шумама комуницама у селинама у Лукову. И у планинским крајевима (Пива, Шаранци, Ускоци, горња и доња Тара, андријевичко подручје), иако су шуме друкчијег узгојног типа (високе шуме букве и четинара) које су у дјеловима најближим селима коришћене за испашу стоке и снабдијевање огревним и грађевним дрветом — такође су вршене диобе шума у селинама (тзв. „режим селине“). — Што се тиче шума у планинама (које такође чине буква и четинари) са тзв. „режимом планине“ — ни у једном подручју нијесу дијељене, а то би било и немогуће урадити због више разлога.³

³ По мишљењу познатог социолога села Сретена В. Вукосављевића „режим планине је сточарски режим и докле год он постоји — постоји и велика потреба колективног земљишта“ (*Историја сељачког друштва I — организовање сељачке земљишне својине*, Београд 1953, стр. 66).

За режиме „планине“ и „селине“ исти аутор, на другом мјесту, наглашава да су „били најважнији дио основног организационог статуса наших динарских племена и да је у њима било много доброга, оптимално кориснога и нечега дубоко народскога“ (*Организација динарских племена*, Београд 1957, стр. 46 и 48).

Ако би се закључило да је наведене шуме требало прогласити државним, што се у Булајићевој књизи не помиње, сигурно је да се тим — у ондашњим општим економским приликама у земљи, ступњу развоја производних снага, финансијским и кадровским могућностима државе — не би стварали услови за развој тих шума и њихово унапређивање.*

У погледу подјеле ливада најприје треба истаћи да је непознато које су то „велике површине ливада“ биле заједничка својина, јер су и ливаде на планинама биле подијељене на домаћинству. У подручјима гдје је вршено насељавање, ливада није било у никшићком крају, у колашинском их је било доста, али њихове највеће површине налазиле су се у Колашинским пољима (највише у Бјеласици и оградима Сињавине). Приликом насељавања Колашина, насељеницима и старосједиоцима, уз оранице, додјеливане су и одговарајуће површине ливада. Тако је рађено и у Колашинским пољима (послије ослобођења 1886), тј. устаницима (усташама), старосједиоцима и војницима додијељене су, уз оранице, и знатне површине ливада.⁴

Ријеке и језера могли су бити само државни. Да ли би се тиме тада могло допринијети унапређењу и развоју водопривреде, није тешко одговорити.

Булајић, с правом, констатује да је „већи дио комунског земљишта у Црној Гори био употребљив искључиво као пашњак и с те стране оно је било економски оправдано“ (стр. 265). Пошто су ти пашњаци углавном били племенска својина, а нијесу представљали кочницу привредног развитка, већ сваке године најмање за три мјесеца обезбјеђивали добру испашу читавој стоци, није јасно да ли је, по Булајићу, њихов статус комуница требало задржати, или га претворити у државно власништво. Но, ако би и постали државна својина, у њиховом искоришћавању и унапређењу не би могло доћи ни до каквих битних измјена.

Оцјењујући да су „све мјере државе у правцу заштите племенске својине на земљу, несумњиво доношене на линији опште аграрне политике државе у заштити сеоских домаћинстава, у првом реду оних најситнијих, од развлашћења и пропадања“, Булајић закључује да су оне, и поред тога, „без даљег, одржавале и потхрањивале племенски конзерватизам и заосталост, те да је све то спречавало нормални процес неометаног привредног

* У вези с овим треба нагласити да државни органи (почев од Сената) стално поклањају изузетну пажњу заштити и рационалном коришћењу шума, а посебно комуница као највећим и најважнијим, и изричу врло високе казне за повреде прописа о шумама и за недовољну бригу надлежних органа, уз хитне наплате причињених штета. У том циљу, брига о шумама је, углавном, од почетка па до 1907. године и припадала војним орањима. О свему томе доста је речено у мом раду.

⁴ У 1903. години било је у колашинској капетанији 1522 рала ораница и 2316 коса ливаде, а у пољској капетанији 1836 рала оранице и 3164 коса ливаде (Милован — Мишо Шћепановић, *Насељавање и подјела земље у колашинском крају 1879 — 1886*, Историјски записи, Титоград 1985, св. 2).

развитка” (стр. 267). Стога, иако признаје врло значајну улогу комуна, смета му свако иоле повољно мишљење о њима. Тако приговора Мил. Вуковићу да „исувише идеализује комуне” кад каже да су они имали „доста важну социјалну улогу” и да су били „од доста великог значаја за Црну Гору” пошто су „код племеника, братственика... подржавали свијест да су сви од једног рода и... дужни живјети у миру, слози и љубави” стр. 262). У свом чланку Булајић, говорећи о комунама, иде толико далеко да их чак проглашава „једним од главних стубова политичке власти”! — Из ранијих излагања може се видјети да наведене мјере нијесу могле спречавати нормални процес неометаног развитака, нити су комуни могли представљати један од главних стубова политичке власти, што се уосталом тврди и у једном другом раду.⁵

Указујући на *неједнако искоришћавање комуница* од стране удионичара (иако су на то формално имали једнака права), Булајић наводи примјер коришћења планинских пашњака од стране кућних заједница које нијесу имале стоке или су имале сасвим мало и оних које су располагале са неколико стотина грла, а затим да због тога „сиромашни сељаци, без стоке или са малим бројем стоке, нијесу били заинтересовани за издиг на планину” (стр. 262—263). Међутим, ова констатација је неодржива, јер су удионичари без стоке или са мало стоке имали право да узму *туђу стоку* у одређеном броју и с њом издижу на планину, од чега су имали значајну корист. Тако је по одлуци Сената из 1870. године одобрено да се „свуда” може догонити туђа стока тако да „ако нема ниједну или нема 50, може узети до стотине” (мој рад, стр. 90). Рјешењем Великог суда из 1885. године* — којим је забрањена диоба комуница — одобрено је онима који немају своје стоке да могу догонити туђу у сеоске комунице до 50 а у племенске до 80 брава (мој рад, стр. 95). У 1896. години Министарство унутрашњих дјела — уз сагласност Великог суда и одобрење књаза — обнавља рјешење Великог суда о забрани диоба комуница, с тим што се онима који немају своје стоке одобрава догон туђе стоке до 70 ситне и пет крупне, а они који имају мало своје стоке да туђом стоком могу попунити наведени број (мој рад,

⁵ Др Љ. Ђирић — Богетић у поменутом раду истиче да „у време настајања грађанског друштва у Црној Гори, комунице се..., иако нису облик који одговара новонасталим друштвено-економским условима, показују као институције довољно еластичне да се подвргну новој ситуацији”, а затим указује да „колективна земљишта крајем XIX в. нису представљала неку јачу економску основу снаге и моћи црногорских племена и пружању отпора централној јавној власти... Питање ликвидирања остатака архаичних земљишних својинских форми не поставља се као битно и стога што оне још увек не чине непремостиву препреку развоју робно-новчаних односа у Црној Гори” (стр. 174).

* У мом раду (стр. 94—95) објашњено је да прво рјешење о забрани диобе комуница није донијело Министарство унутрашњих дјела 1884, јер то није ни спадало у његову надлежност, већ Велики суд 1885.

стр. 97 — 98). Уз ово, као ново и врло значајно, том наредбом онима који догоне туђу стоку одобрено је да је могу напасати у свако доба године свуда гдје и њихови сељани, било на сеоском или племенском пасишту. Од коликог је значаја ово одобрење — није потребно истицати. О свему овоме у Булајићевој књизи нема ни ријечи. Ако није могао знати наведену одлуку Сената из 1870, поменуће наредбе из 1885. и 1896. је наводио више пута. Ако се има у виду да се, по подацима Булајића, од 1889. до 1900. године просјечан број ситне стоке једног сеоског домаћинства кретао од 17 до 20, а крупне стоке три грла (стр. 269), онда је наведени број туђе стоке који се могао догонити неколико пута прелазимо поменути просјек. Во значи да су и врло сиромашни удионичари користили пашњаке, па су морали бити заинтересовани за издиг на планину.

Посебну пажњу Булајић посвећује *елементима колективизма на приватној земљишној својини*: право на колективну испашу послје жетве и кошења ливада, право испаше стоке на подијељеном заједничком земљишту, право прече куповине непокретности, ограничење продаје приватне земље, те кућне заједнице као субјекти својине. — *Право на колективну испашу послје жетве и кошења ливада* на свим пољима односно највећим обрадљивим површинама у свим крајевима није одређивао ни један државни орган већ сами власници тих земљишта, јер је било у интересу сваког појединца да своју стоку напаса на читавом пољу, пошто би напасање само на свом земљишту онемогућавало одржавање стоке. Исто је важило и за приватне ливаде на планинама и планинским пашњацима. Ако то неко није желио, природно је да је морао оградити своју земљу ради обезбјеђења од уласка стоке, али тада није могао користити туђе земљиште. Исто тако било је природно да се и сви радови у пољу и на ливадама изводе у одређеном најпогоднијем времену. — *Право испаше стоке на подијељеном заједничком земљишту* је из истих разлога, такође било у интересу сваког појединог власника, па је тако и прихватано. Када су државни органи, одобравањем диоба, прописивали наведено право, то је било у складу с потребама и интересима свих власника дјелова добијених диобом. — *Право прече куповине непокретности* уз исте цијене и друге услове, које у првом реду припада близици (братственицима), па међашима итд., је природно. И данас, по правилу, при продаји најприје се понуде најближи сродници па онда међаши. Али, намеће се питање да ли је онда при врло тешком економском стању у свим селима било оних који су имали могућности

за куповину.⁶ Богатији људи (главари, трговци, зеленаши) нијесу били заинтересовани да купују земљиште, јер су и са свога добијали врло мале приходе, па су своја средства улагали у много уносније послове (трговина, позајмљивање новца уз високу камату и др.). Уосталом, и данас има случајева у којима је законима признато право прече куповине. — *Ограничење продаје приватне земље, везано за право на заједничку земљу*, било је у томе што другосељанин или другоплеменик који би купио неки приватни посјед није истовремено стицао право на заједничку земљу (комун) које је припадало продавцу, већ је за то требало испунити и друге услове. Разлози за то, поред осталог, су у томе што међу комунима није мали број оних који су борбом одузимани од Турака или Албанаца, ни оних за чије се коришћење морало власнику платити, ни оних који су села и племена међусобно куповала, па ни оних добијених као „крвнина” итд.⁷ Осим тога, изворе вода на комунима требало је уредити и изградити појила за стоку, а све комуне на граничним подручјима бранити од упада Турака или Албанаца ради испаше своје стоке или пленидбе стоке власника комуна. У свему томе ни купац ни ико из његовог села или племена није учествовао, па се купац у односу на комун није могао изједначити са продавцем. Уосталом, такви случајеви били су врло ријетки. — *Негативан утицај кућне заједнице* као субјекта земљишне својине изражавао се у томе што све што било који члан кућне заједнице стекне својим радом по правилу није постајало његова својина, већ својина цијеле кућне заједнице.* „Свијест о томе”, каже Булајић, „спречавала је појединца да развија своје радне способности и обуздавала његову стваралачку снагу... неповољно је утицала и на његове амбиције, његову иницијативу и његов предузетнички таленат, па је овај облик својине остављао далеко веће последице на развој и осталих привредних грана”.* Из овога се закључује да нпр. одрасли синови, и поред жеље да се одијеле, то нијесу могли урадити — што је нетачно. Само по чл. 47 Законика књаза Данила синови су се могли одијелити тек по пристанку родитеља, односно диобе

⁶ Ево неколико података Булајића о стању сеоских домаћинстава: У 1889. год. од укупног броја домаћинстава 33.292, било је 3.251 без ораница, а оних до једног рала, од 1—3 рала и од 3—5 рала 18.321 домаћинство, а 1900. год. од укупно 37.298 домаћинстава било је 3. 329 односно 21.208 домаћинстава (стр. 153); у 1889. год. било је 12. 774 домаћинстава без ливада, а оних са мање од једне косе и са 1—3 косе 14.826, а у 1900. год. 12.790 односно 18.048 домаћинстава (стр. 155); у 1900. години на једно домаћинство је просјечно долазило свега 4,79 рала оранице и 2,29 коса ливаде (стр. 268). Могућности зараде путем надница су минималне, а глад је владала скоро сваке године (од 1880. до 1908. год. само 6 година нијесу биле „гладне” (стр. 157—164).

⁷ О овоме има доста података у поменутом раду др Љ. Ђирић-Богетић.

* Даље примједбе односе се на чланак Булајића.

* Вјероватно овај став спада у оне „јових мишљења, продубљених сазнања, прецизнијих ставова и свјежијих идеја”.

не може бити док су отац или мајка живи. Међутим, П. Стојановић је установио да та одредба није примјенљивана у пракси јер је наишла на отпор новонасталих обичаја и друштвене праксе који допуштају да се пунољетни синови, без ограничења, дијеле од своји родитеља, а она је и формално оспорена прописима чл. 964, 966. и 706. ОИЗ⁸. Истог мишљења је и А. Илић, наводећи да се и у ОИЗ у више чланова говори о диоби кућне заједнице, тј. ОИЗ познаје могућност кућне диобе, али сва питања саме диобе, пошто прописа о породичном и насљедном праву није било, оставља обичајном праву (што је судска пракса санкционисала), по коме право на диобу има сваки члан кућне заједнице без обзира на жељу родитеља, а за потврду тога навео је пет пресуда Великог суда.⁹ Исто потврђује и Љ. Ђирић-Богетић, истичући да је до диобе кућне имовине долазило без обзира на жељу и пристанак њеног домаћина, тј. да су синови могли да од оца захтијевају диобу имовине и против његове воље.¹⁰ И Б. Томовић наглашава да се у погледу диобе кућне заједнице нико није придржавао прописа Даниловог законика.¹¹ Живојин Перић и др Драг. Аранђеловић такође истичу да црногорско право „не смета члану Домаће Заједнице који би налазио да нема интереса да буде у заједници, специјално зато што би он више зарађивао него остали чланови... да се одели од Заједнице” (цитирано по наведеном раду А. Илића, стр. 38”). Према предњем, нико није могао спријечити одраслог сина да се, ако жели, одвоји из кућне заједнице и да на свом дијелу имовине и на другим мјестима привређује само за себе и своју породицу. Но, посебно је питање колико је у ондашњим општим приликама било могућности да развије своје радне способности и стваралачку снагу на веома ситном посједу, у инокосном домаћинству, с врло малим средствима за производњу (земља, стока и др.), уз врло честе „гладне” године, подмиривање основних животних потреба, враћање дугова, плаћање пореза, приреза и других обавеза, „обраду” кулука итд, при врло ријетким приликама да се која надница заради на туђем имању или на другим пословима. Познато је да су за рад на државним пословима (изградња путева и сл.) племенски капетани морали упућивати првенствено најсирома-

⁸ Др Петар Ђ. Стојановић, *Историјско-правна студија*, у публикацији *Законик општи црногорски и брдски и Законик Данила Првог* — фототипско издање — Цетиње 1982, стр. 67—68.

⁹ Др Ананије Илић, *Систем права о кућној заједници у Црној Гори*, Београд 1936, стр. 150—151 и 162.

¹⁰ Др Љ. Ђирић — Богетић, н. дј., стр. 54—55.

¹¹ Божидар С. Томовић, *Насљедно обичајно право у Црној Гори*, Београд 1926, стр. 50.

шније.* Дакле, једно је теорија, а друго реални животни услови и друштвени односи.

Булајић закључује да су „кућне заједнице као субјект својине и ограничења приватне својине колективним правима *кочили слободан промет и слободно неограничене располагање непокретностима, а тиме и цио привредни живот и економски развитак црногорског друштва* . . . Нијесу се могли, под таквим околностима, развити ни афирмисати како лични интерес тако ни приватна иницијатива, као моторна снага економског предузетништва”. Међутим, на основу свега изложеног, оцјењује се да су наведени закључци, благо речено, претјерани, тј. да су, бар неки од тих елемената који су и данас на снази, имали, поред осталог, и своје економско оправдање, а да остали елементи нијесу ни приближно могли имати наведене негативне карактеристике, што је углавном речено и у мом раду (стр. 112).

Булајић посредно оспорава право кућној заједници да свог члана сама одијели. Зато каже: „довољно је било да се само један члан кућне заједнице нађе као нерадник и расипник, па да од тога трпи цијела заједница, да осујети сваки напор, интерес и иницијативу, вриједних и предузимљивих чланова, а ако би се нашли и други, тврдоглави, својеволјни и агресивни и слични, готово да би свака корисна па и неопходна акција у корист заједница претрпјела неуспјех”.* Кад би ово било тачно, то би значило потпуну немоћ кућне заједнице, што би очигледно водило њеној пропасти. Али, наравно, тако није. По тврђењу А. Илића, „И кућна заједница има право да одијели свог члана. То потврђује не само Обичајно Право, него и ОИЗ у чл. 703, одј. 2”.¹² Истог су мишљења, по наводима Илића, и др В. Богишић и Андрија Јовићевић. С друге стране, Илић, на другом мјесту у истом раду, наводи: „Ако се Домаћин куће покаже као неспособан за свој положај: на пр. оболу, постане распикућа, непромишљено управља кућом. . . онда кућни Савјет, по правилу изабере другог члана за Домаћина” (стр. 81—82). И одавде се посредно може закључити да је нормално да је кућна заједница имала право да одијели свог

* Карактеристично је да Булајић у кућној заједници не налази ни-
чег позитивног, иако је — због већег броја за рад способних чланова, породичног осјећања слоге, међусобног поштовања, повјерења и солидарности, што је омогућавало добру организацију и подјелу свих послова — њена економска моћ и социјална сигурност њених чланова била неупоредиво већа него код инокосних домаћинстава, како о томе, с правом, говори Илић (н. дј., стр. 169). Ово, наравно, не значи да у кућним заједницама није било несугласица и разних спорова који су у крајњим случајевима рјешавани издвајањем из заједнице појединих чланова њиховом вољом или одлуком осталих чланова кућне заједнице.

* И ова констатација спада у оне „нових мишљења, продубљенијих анализа, прецизнијих ставова и свјежијих идеја”.

¹² Др Ананије Илић, н. дј., стр. 151.

члана.* По Булајићу, диобе су вршене само због неслоге, јер су „и мале неслоге у заједници стварале нерјешиве проблеме”, што је, како се види, неодрживо.

Историчари који се баве војним и дипломатским питањима најбоље ће оцијенити ваљаност тврђења Булајића да „у првом свјетском рату његово (Црногорца — Д. В.) вођство је капитулирало. Економска ситуација, а прије свега сељачки дугови, били су немали узрок овог пораза”. Ово одиста спада у ред „нових мишљења, продубљенијих сазнања и свјежијих идеја”. Ипак, дозвољавам себи мишљење да ни економска ситуација, ни сељачки дугови (а ни други крупнији разлози) нијесу спријечили да се 1913, у другом балканском рату, дио црногорске војске пошаље у помоћ српској војсци за одбрану од напада Бугара, ни да Санџачка војска у току 1914. и 1915. подине много помоћне српској војсци у спречавању продора аустријских јединица преко Санџака и омогући јој неометано повлачење ка Јадранском мору, те да у тешким борбама почетком јануара 1916. задржи непријатеља код опјеваног Мојковца и Берана (Иванград).**

Душан Вучковић

* Кућна заједница је путем закона осигурана од плаћања дугова њеног члана које учини без овлашћења старјешине и кућне заједнице, тиме што за своје дугове сам одговара, подмирујући их одмах од „особине”, ако је има, а онда од свога дијела чим буде одијељен (чл. 696 и 703 ОИЗ).

** Имовинско-правни статус комуна је и у капиталистичкој југословенској држави остао непромијењен. Тек у новој Црној Гори све шуме и пашњаци наведених имовинских заједница, законима из 1947. године, проглашени су општенародном имовином.